

Edebî metnin sinerjetik yapısı: Nizâmî Gencevî'nin İskendernâme'sinde Hz. Hızır

Pervane İsayeva (Bekirkızı)

Özet

Bu makale, Nizâmî Gencevî'nin "İskendernâme" mesnevisinde yer alan Hz. Hızır'ı sinerjetik bir yaklaşımla incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın amacı, Hızır'ın mitolojik statüsünün ve işlevlerinin edebî metin bağlamındaki yerini belirlemek, mitolojik imgelerin metin içindeki dağılımını ve karmaşık sistemdeki rollerini analiz etmektir. Çalışmada, sinerjinin doğrusal olmayan açıklık ve bağlılık ilkeleri temel alınarak edebî metin incelenmiştir. Yöntem olarak disiplinler arası bir yaklaşım benimsenmiş; mitolojik unsurların edebî metinlerdeki işlevlerini anlamak için edebiyat bilimi, mitoloji ve sinerjetik teorilerin kesişiminden yararlanılmıştır. Hızır'ın ölümsüzlük suyu ile ilişkisi, yol göstericilik fonksiyonu ve mitolojik statüsü, "İskendernâme"nin çeşitli bölümleri üzerinden analiz edilmiştir. Bulgular, Hızır'ın "İskendernâme"de geçici bir unsur olmayıp, metnin felsefi ve estetik yapısının ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermektedir. Hızır'ın bilgelik, rehberlik ve yenilenme gibi mitolojik özelliklerinin, metindeki diğer mitolojik unsurlarla etkileşim içinde olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, Hızır'ın doğası gereği doğrusal olmayan bir yapıya sahip olduğu, metnin disiplinler arası analizle daha kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını sağladığı belirlenmiştir. Sonuç olarak, bu çalışma, mitolojik unsurların edebî metinlerde disiplinler arası yöntemlerle incelenmesinin, metnin hem estetik hem de kültürel derinliklerini anlamaya önemli katkılar sunduğunu ortaya koymaktadır.

Corresponding Author

Pervane İsayeva
(Bekirkızı)

Article History

Received
24 January 2025
Accepted
12 May 2025

Anahtar Kelimeler

Nizâmî Gencevî,
İskendernâme, Hızır,
Sinerjetik Analiz,
Mitolojik İmgeler.

Keywords

Nizâmî Ganjavi,
İskandarnama, Hızır,
Synergetic Analysis,
Mythological Images.

The synergetic structure of the literary text: al-Khidr in Nizami Ganjavi's Iskandarnama

Abstract

This article aims to examine the figure of Hz. Hızır in Nizâmî Ganjavi's "Iskandarnama" through a synergetic approach. The purpose of the study is to determine the place of Hızır's mythological status and functions within the context of the literary text, and to analyze the distribution of mythological images and their roles within the complex system of the text. In this study, the literary text is analyzed based on the principles of non-linear openness and interconnectedness inherent in synergetics. An interdisciplinary approach is employed as the method; the intersection of literary studies, mythology, and synergetic theories is utilized to understand the functions of mythological elements in literary texts. The relationship between Hızır and the elixir of immortality, his role as a guide, and his mythological status are analyzed through various sections of the "Iskandarnama". The findings indicate that Hızır is not a transient element in the "Iskandarnama", but rather an integral part of the text's philosophical and aesthetic structure. It has been determined that Hızır's mythological attributes, such as wisdom, guidance, and renewal, interact with other mythological elements in the text. Moreover, it has been established that Hızır inherently possesses a non-linear nature, which contributes to a more comprehensive understanding of the text through interdisciplinary analysis. In conclusion, this study demonstrates that the examination of mythological elements in literary texts through interdisciplinary methods significantly contributes to understanding both the aesthetic and cultural depths of the text.

Giriş

20. yüzyılın ikinci yarısında, yeni bilim dalları ve metodolojik konseptler ortaya çıktı. Sibernetik, bilgi teorileri, göstergebilim (semiotik), yapısalcılık (strukturalizm), sistem teorileri ve sinerjetik yaklaşımlar gibi yeni paradigmlar hem fen bilimlerinde hem de beşerî bilimlerde köklü bir değişimle yeni bir bakış açısını zorunlu kıldı. Bu bağlamda, sistemli sinerjetik yaklaşım yöntemiyle edebî metinlerin incelenmesi, disiplinler arası bağlantıların genişletilmesine ve metin teknolojisinde yer alan tüm unsurların dikkate alınmasına olanak sağlamaktadır.

Nizâmî Gencevî'nin "İskendernâme" mesnevisi üzerine yaptığımız çalışmada, mitik imgelerin ve motiflerin edebî metin içerisindeki dallanması ya da dağılganlığı (dissipativliği), mitin bilgi değeri, mükemmelliği ve süsleyici yönleri araştırılmıştır. Edebî metin ile onun tüm katmanlarına dağılan mit metninin birleşimi, karmaşık bir sistem oluşturmaktadır.

Mit, bir anlama sürecidir; doğrudan açıklama işlevine sahip olmasa da gerçekliğin sezgisel algılanması ve mistik bir kavrayış biçimi olarak en temel özelliği imgelerle zenginleşmiş bir olgudur. Bu fenomen, dünyayı anlamanın en eski şekillerinden biridir. Yaratılışın ve doğanın mitik-sembolik hissedışı ile ortaya çıkan bazı bilimsel sonuçlar, sonraki dönemlerin araştırmalarıyla da doğrulanmıştır.

Arkaik mit metinlerinden bilinen mitolojik görüşler, çağdaş bilimsel ve teorik yaklaşımlarla birçok durumda doğrudan örtüşmektedir. Bu açıdan, bir mitin karmaşık bir sistem olarak metin içerisinde varlığını sürdürmesi, kendini yeniden üretebilmesi ve örgütlenebilmesi, böylece geleneksel olanla bir bütün oluşturması, tarafımızca incelenmeye değer görülmüştür.

Modern edebiyat bilimi, yalnızca filolojik teoriler ve yöntemlerle sınırlı kalmamaktadır. Edebî metinlerin analiz ve araştırma metodolojisi, disiplinler arası bağlantıları güçlendirmektedir. Disiplinler arası sınırlar azaldıkça, metin artık yalnız olayların ve karakterlerin bir toplamı olmaktan çıkmakta, daha geniş bir bağlamda değerlendirilmektedir.

Edebiyatın beşerî bilimlerin yöntemleri temelinde incelenmesi, aslında 21. yüzyıla özgü bir gelişme değildir. 20. yüzyılın başlarında, formel okulun temsilcileri, filolojik bilimlere farklı bir bakış açısı ve değerlendirme sistemi sunmuşlardı. V.Şklovski, V.Tinyanov, B.Tomaşevski ve B.Eyhenbaum'un araştırmaları, dönemin toplumsal ve politik yapılarında tartışmalara ve tepkilere neden oldu. Özellikle devrimci dönüşümler ve yeni iktidar çevreleri, bu okulun örgütlenmelerine olumlu yaklaşmadı. Sonuç olarak, formel okulun faaliyetleri durduruldu; üyeleri ya göç etmek zorunda kaldılar ya da iktidarın uygun gördüğü alanlarda çalışmak durumunda bırakıldılar.

Boris Yarho'nun (2006, s. 927) "Kesin Edebiyat Biliminin Metodolojisi" adlı çalışmasında, kesin bilimlerin araştırma yöntemleri ve kavramları, edebiyat analizine uygulanmıştır. Bu eser, edebiyat biliminin sistematik ve bilimsel yöntemlerle ele alınmasını savunan temel bir çalışmadır. Kitap, edebiyat incelemelerinde nesnel bir yaklaşım benimseyerek, sübjektif yorumların ötesine geçmeyi ve kesin sonuçlara ulaşmayı hedefler. Yarho, edebiyat biliminin yalnızca estetik yorumlardan ibaret olmadığını, bilimsel bir disiplin olarak ele alınması gerektiğini vurgular. Metin incelemelerinde kişisel görüşlerin yerine, ölçülebilir, sistematik yöntemlerin kullanılmasını önerir. Yazar, edebî eserlerin biçimsel özelliklerini analiz etmek için nicel yöntemler sunar. Bu yöntemler, eserin dil, üslup ve yapısal unsurlarını inceleyerek, metindeki tekrarlayan motifler ve düzenekler hakkında daha kesin sonuçlar elde etmeyi amaçlar. Yarho, edebî eserleri bir bütünün parçası olarak görür ve onları daha geniş bir sistem içinde değerlendirir. Özellikle edebî türler, anlatı yapıları ve temalar arasında kurulan ilişkilerin sistematik bir şekilde incelenmesi gerektiğini belirtir. Metinlerin tarihsel bağlamdan koparılmadan analiz edilmesi gerektiğini savunur. Ancak klasik tarihsel yöntemlerden farklı olarak, tarihsel verilerin sistematik bir çerçevede incelenmesini önerir. Yarho'ya göre tarihsel bağlam, metnin ideolojik ve estetik yapısını anlamak için temel bir unsurdur.

Yarho, matematiksel hesaplamalarla edebiyata yaklaşımın mümkün olduğunu ileri sürmüştür. Bu yaklaşım, yazarın çağdaşları tarafından genel olarak kabul görmese de 21. yüzyılın filolojik araştırmalarında yeniden gündeme gelmektedir.

Edebiyatın incelenmesinde, nomotetik edebiyat bilimi ve geleneksel yöntemlerden farklı olarak, deneylere dayanan metodolojiler, disiplinler arası bağlantıların yeni bir aşamasını temsil

etmektedir. Bu tür yöntemler, edebî metinlerin daha kapsamlı ve bütüncül bir şekilde analiz edilmesine olanak tanımaktadır.

21. yüzyılda, edebiyat ve kültür çalışmalarında nicel ve deneysel yöntemlerin, beşerî bilimlerin önemli bir parçası haline gelme olasılığı artmaktadır. Bu yeni yaklaşımların, geleneksel araştırma yöntemlerini tamamen ikame etme ihtimali düşük görünse de kesinlikle ikinci yöntemlere alan açmaya zorlayacakları söylenebilir.

Bu bağlamda, “uzak okuma” ve “yakın okuma” arasında ortaya çıkacak etkileşim, bir çatışma ya da karşılıklı yok ediş değil, aksine verimli bir simbiyoz yaratacaktır (Sobchuk, 2015, s. 103). Bu iki yaklaşımın birleşimi, edebiyat metinlerinin çok katmanlı anlamlarını çözmek için hem geniş kapsamlı hem de ayrıntılı perspektiflerin bir arada kullanılabilmesi için bir ortam sağlayacaktır.

Yeni metodolojiler, geleneksel yaklaşımlarla birlikte çalışarak, edebiyatı daha dinamik, disiplinler arası ve kapsamlı bir şekilde anlamamıza olanak tanır. Bu durum, edebiyat çalışmalarının yalnızca geçmişi anlamak için bir araç olmasının ötesine geçip, geleceğin bilimsel ve sanatsal perspektiflerini şekillendiren bir alan haline gelmesini mümkün kılar.

Metnin sinerjetik boyutuyla ilgili üzerinde çalıştığımız bu makalede, bizi ilgilendiren temel mesele, edebiyat ile fen bilimlerinin analiz modelleri arasında paralellikler kurmaktır. Uzun yıllar boyunca bilimsel düşüncenin temelini oluşturan kapalı sistem, doğrusal düşünce ve sınırlar modeli (Yunan modeli), 20. yüzyılın ortalarından itibaren yeni bir konseptin ortaya koyduğu doğrusal olmayan yapı ve sistemin açıklığı ile yer değiştirdi. Bu yeni yaklaşım, dünyayı anlama biçiminde ve bakış açılarında önemli değişikliklere yol açtı.

Sinerjetik yaklaşım, öz-örgütlenme ve kendini yenileme özellikleriyle doğayı ve genel anlamda bilimin tüm alanlarını canlı bir organizma olarak kabul etmiş ve bu doğrultuda yeni bir konsept geliştirmiştir. Bu yaklaşım hem bilimsel hem de edebî metinlere yönelik analizlerde farklı ve bütüncül bir perspektif sunmuştur.

Farklı doğadaki süreçlerin matematiksel betimlenmesindeki ortaklık, yeni felsefi kavrayışların ortaya çıkmasını mümkün kılan bir altyapının oluşmasına zemin hazırlar. Şu an gelinen noktada, doğrusal olmayan açık ortamların (sistemlerin) matematiksel modelleri yalnızca doğdukları alanları anlamada yapıcı bir rol oynamakla kalmaz. Aynı zamanda, genel metodolojik ve felsefi nitelikte yeni ve beklenmedik sonuçların ortaya çıkmasına da yol açar (Kurdyumov, 2005, s. 519).

Nizâmî Gencevî'nin “İskendernâme” mesnevisi temel alınarak gerçekleştireceğimiz araştırmada, mitolojik imge ve motiflerin sanatsal metin içindeki dağılımındaki dissipatif yapıyı dikkate alarak sistemli-sinerjetik analiz yöntemi esas alınmaktadır. Bu bağlamda, öncelikle mitin sinerjetik doğasını incelemenin uygun olduğunu düşünüyoruz.

Çünkü “Sinerjetik yaklaşım sayesinde en soyut ve en derin karşılaştırma düzeyine ulaşmak mümkün hale gelir; bazı genel modeller oluşturulur ve disiplinler arası nitelikte yasalar ve düzenlilikler inşa edilir”. Bu yöntem, mitin metin içinde dinamik ve kendini yeniden organize edebilen bir yapı olarak işleyişini anlamamızı sağlar (Kurdyumov, 2000, s. 40).

1. Mitin Sinerjetik Doğası

Mitlerde, mantık yasaları ihlal edilir; çünkü mitolojik düşüncenin kendine özgü bir iç mantığı vardır. Mit, kendi kendini yaratan ve düzenleyen bir sistem olarak, canlı doğadaki genetik hafıza mekanizmasını andırır. Bu özellikleri ve formülleriyle mit, edebî metnin tüm katmanlarına nüfuz eder.

Japon düşünür Daisaku İkeda'nın, Çingiz Aytmatov ile yaptığı bir söyleşide dile getirdiği “Fizikle ilgilenmek için Yunan mitlerini okumak gerekir” (Aytmatov, 1994, s. 272) sözü, mitin doğası ile sinerjetik yaklaşım arasındaki paralellikleri araştırma çabamızı daha da güçlendirmektedir. Bu ifade, mitin hem bir bilgi taşıyıcısı hem de kendini yeniden örgütleyebilen bir sistem olarak incelenmesinin önemini vurgular.

Sinerjetik yaklaşım, kendi kendini örgütleyen sistemlerin dinamiklerini inceleyen ve fizik, kimya, biyoloji, astronomi gibi bilim dallarının keşişiminde evrensel kavramsal modeller geliştiren bir

anlayıştır. Sinerjiyi, kaos ve kozmosun bütüncül bir teorisi olarak değerlendirmek mümkündür. Bu yaklaşım, kaosun düzen yaratıcı nedenlerini ve mekanizmalarının yasalarını araştırır.

Mitolojik dünya modelinin temelinde de kozmos ve kaos kavramlarıyla ilgili bir algı sistemi yer alır. Soyut kavramların neredeyse hiç bulunmamasıyla öne çıkan mitolojik düşüncenin bir diğer belirgin özelliği, zamanın döngüsel algılanmasıdır. Bu döngüsel zaman anlayışı, ölme ve dirilme inançlarının temelinde yatan ilişkiyi de açıklamaktadır. Bu bağlamda mit hem düzeni hem de kaotik unsurları aynı sistem içerisinde barındıran bir yapı sunar ve bu yönüyle sinerjetik yaklaşımın araştırma alanıyla örtüşür.

Sinerjetik yaklaşımla ilgili düşüncelerden biri, bir bütünün doğasını anlamanın, onu oluşturan bireysel parçaların hiçbiriyle mümkün olmayacağı sorusu etrafında şekillenir. "Japon Kültürünün Sinerjetik Modeli" başlıklı makalenin yazarı T.P. Grigoryeva, bu konuda dikkat çekici bir görüş ortaya koyar:

"20. yüzyılın belası şudur ki, ikincil olan birinciyi dışlar, görünen görünmeyeni, küçük olanı büyüğü, parça bütünü. Eğer bir nesnenin merkezi yoksa, o bütün veya tam olamaz. Bütünlükten dışında gerçek yoktur" (Grigoyeva, 2002, s. 31):

Grigoryeva'nın bu görüşü, sinerjetik düşüncenin özünü yansıtan önemli bir tespittir. Burada vurgulanan, parçaların ötesine geçerek bütünsel bir bakış açısının gerekliliğidir. Bir bütünün tam olarak anlaşılabilmesi için, onun parçalarının birbirleriyle nasıl etkileşime girdiği ve tümün merkezinin ne olduğunu anlamak gerekir. Bu, sinerjetik sistemlerin kendini düzenleyebilme ve kendi içindeki dengeyi bulma özelliklerini, parça bütün ilişkisindeki dinamizmle açıklamaktadır.

Yukarıdaki soruya daha önce felsefede aranan cevap, günümüzde fizik, kimya ve biyolojinin yeni yönelimlerle yapılan araştırmalarında yeniden ele alınmaktadır. Prof. Dr. Hudu Memmedov, "Simetri ve Sanat" makalesinde bütünlük ve parça anlayışlarını şu şekilde değerlendirir:

"...bütünlüğüyle ayırt edilebilen, kendine özgü bir yaşam biçimi olan her şeyin özellikleri, parçaların toplamı değil, parçaların kolektif özellikleridir".

Memmedov'un bu ifadesi, bir bütünün doğasını anlamanın yalnız parçaların toplamından ibaret olmadığını vurgular. Bir nesnenin ya da sistemin tümünün özellikleri, onu oluşturan parçaların kolektif özelliklerinden ortaya çıkar. Bu bakış açısı, sinerjetik düşüncenin parçalardan bütünselliğe nasıl ulaşabileceği konusunda önemli bir ipucu sunar. Bütün, sadece parçaların bir araya gelmesinden ibaret değil, parçaların birbiriyle etkileşim halinde oluşturduğu dinamik bir yapıdır. Bu nedenle, bir şeyin tamlik ve bütünlük hali, parçalarının ötesinde bir kolektif özelliği temsil eder. Halil Cibran'ın "Ben denizin sırrını damladan öğrendim. Yapısı olan, bütünlüğü olan her şey böyledir" fikri, bir bütünün, en küçük parçasından itibaren anlaşılabilirliğini ve her şeyin bir bütünlük içinde varlık kazandığını anlatan derin bir anlam taşır (Məmmədov, 2007, s. 97). Cibran, "Ben denizin sırrını damladan öğrendim" diyerek, denizin büyük ve gizemli yapısının, her bir damlanın içindeki sırla anlaşılabilirliğini vurgular. Bu düşünce, sinerjetik bakış açısıyla paralellik gösterir; yani bir sistemin tamamı, parçalarının birbiriyle olan ilişkisi ve bu parçaların toplamından oluşur. Her bir parça, sistemin bütünü hakkında bilgi verir ve sadece bir parça üzerinde durmak, bütünün anlaşılmasına yardımcı olabilir.

Cibran'ın ifadesi, büyük ve karmaşık şeylerin küçük, gözle görülemeyen parçalarda gizli olan anlamları taşıdığına işaret eder. Bu; hayatın, doğanın, insanın ve evrenin de benzer şekilde, her bir detayın büyük bir bütünün parçası olarak anlaşılması gerektiğini anlatır. Tıpkı bir damlanın denizi yansıttığı gibi, her bir parça da bütünü anlamak için bir anahtar olabilir.

Mitin asırlardır süregelen varlığı, onun doğasında veya mekanizmasında bulunan yenilenme, doğayla birlikte ölme ve yeniden doğma eylemiyle ilgilidir. Geleneğe bağlı olan toplumların kültürü, doğanın temeli üzerinde, onunla uyum içinde şekillenir. Mit, tarih boyunca bir biçimden diğerine geçerek varlığını korumuştur; bu özelliği, enerjinin kaybolmaması yasasını da hatırlatır. Bu kendini koruma mekanizması, edebiyatlarda hem sözlü anlatım hem de yazılı metinler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.

Bazı düşünörlere göre mit, insanlar onu gerçeklik olarak kabul etmedikleri zaman edebiyat haline gelmiştir. Arkaik düşünöcede mit, egemen költür biçimi olup, etnosa dair simgelerin taşıyıcısıydı. Mitin doğasında, tamlığın özü, nasıl bir şekilde parçalarında kendini gösterir? Hudu Memmedov'un "Nakişların Hafızası" kitabında şöyle bir görüş bulunmaktadır:

"Düşüncesiz bir şekilde bir araya getirilmiş şeylerin bir yapısı olmaz ve böyle bir topluluk bir sistem haline gelemez. Dolayısıyla, doğada böyle bir durumun gerçekliğini hayal etmek bile zordur. Doğa, sistemlerin bir hiyerarşisidir. Onun canlılığının temeli, sistemlerin iç dinamiği, birbirine geçişi, küçük sistemlerden büyüklerin oluşumu ve parçalanmasıdır" (Məmmədov, 1981, s. 10).

Mitlerin veya mit metinlerinin de içsel dinamiği, onların birbirlerinin içinde var olması, küçük sistemlerden büyüklere dönüşmesi ve parçalanması mümkündür. Bu süreçler, mitin mantığı ile sinerjetik arasında bir uyumluluğun olduğunu göstermektedir. Sinerjetik süreçler, ilk olarak karmaşık sistemlerde kendini gösterebilir ve doğal süreçlerle ilişkilidir. Mit de yapısı itibarıyla karmaşık bir sistemdir. Mitin özünü üslup, anlatım biçimi, sözdizimi değil, olaylar oluşturur. Yüzyılların süzgecinden geçerek gelen mit metninin anlamı, içeriği değerini kaybetmez, çünkü temel çekirdeğini- bilgi iletimi ya da aktarıcılığını koruyabilmiştir. Mitolojik çağ düşüncesi, etnik-költürel geleneği oluşturan karmaşık bir sistemdir. Bu sistem, içindeki düzen ve uyum temelinde işler; burada tesadüfi ve geçici olan hiçbir şey yer almaz, belirli bir sınır içinde dönen, kaotik hareketler bile tek bir düzene tabidir. Tıpkı karmaşık sistemlerde olduğu gibi, kaosun varlığı, evrenin düzenine hizmet eder. Sinerjetikanın kendi kendini yapılandırma ilkeleriyle, mitin içindeki süreçler açıklanabilir. İlk çağ insanından farklı olarak XXI. yüzyıl insanının düşündüğü sorulara nerede, hangi sistemlerde ve hangi inançlarda cevap araması günümüzde daha önemlidir. Biz, mitin doğasını ve yapısını herhangi bir metafordan uzak, bireysel duygu, düşünce ve tasavvurların ifadesi olarak değil; toplumun psikolojisi, deneyimi, duygu ve düşünce sistemi olarak kabul ediyoruz.

Y. Meletinski, miti üstün kılan gerçekliği, her türlü uyumun kaynağı ve modeli olmasıdır; bu nedenle mit her zaman canlı kalır ve belirli bir entelektüel düzeyde daima kendine bir yer bulduğunu belirtir. Doğayı düzenli tutan şey harmonidir; toplumu düzenli tutan ise gelenekle bağlılıktır. Eğer mitin temel çekirdeğini gelenek ve onun aktarımı olarak kabul edersek, o zaman modern dünyanın karşılaştığı sorunlardan, özellikle küreselleşmeden, bütünü içinde eriyip yok olmadan, etno-költürel değerlere yabancılaşma ya da tükenmişlik sendromlarının kitlesel yayılmasından kurtulmak mümkün hale gelir.

2. Sinerjetik Teorinin Temel İlkeleri ve Edebî Metne Uygulaması

Sinerjetik yaklaşım, 20. yüzyılın ortalarında Hermann Haken tarafından ortaya atılmış bir teori olup, karmaşık sistemlerin öz-örgütlenme süreçlerini incelemeyi amaçlar. Doğa bilimlerinden yola çıkan bu yaklaşım, zamanla beşerî bilimlere de uyarlanarak disiplinler arası bir metodolojiye dönüşmüştür. Sinerjetik teori, edebî eserlerin analizinde de önemli bir yöntem olarak kullanılmaktadır.

Edebî eserler, sadece dilsel ve tematik bir yapı olarak değil; aynı zamanda dinamik, açık ve doğrusal olmayan bir sistem olarak ele alınabilir. Sinerjetik yaklaşım, edebî metni bütüncül bir yapı olarak görür ve bu yapının içindeki öğelerin birbiriyle etkileşimini ve bu etkileşimlerin ortaya çıkardığı düzeni inceler. Bu yöntemle, metin içindeki çok katmanlı anlamların, sembollerin ve dinamik süreçlerin çözümlenmesi mümkündür. Edebî metinler, tek bir anlam ya da mesaj taşımak yerine, birden çok yoruma açık, doğrusal olmayan bir yapıya sahiptir. Her okuyucu, metnin farklı bir katmanını keşfeder ve bu da metnin yeniden üretilmesine olanak tanır. Sinerjetik yorum, bu doğrusal olmayana analiz ederek metindeki çoklu anlamları ve bu anlamların birbiriyle etkileşimini ortaya çıkarır.

Sinerjetik teoriye göre, açık bir sistem, dışarıdan gelen etkilerle sürekli olarak kendini yeniler ve dönüştürür. Edebî eserler de tarihsel, költürel ve toplumsal bağlamlardan etkilenir ve bu bağlamlarla etkileşim içinde anlam kazanır. Örneğin, bir metindeki mitolojik imgeler hem kendi çağında hem de farklı dönemlerde yeni anlamlar üretebilir. Sinerjetik analiz, metni bir bütün olarak değerlendirirken, metin içindeki öğelerin birbirini nasıl düzenlediğini ve yapılandırdığını inceler. Karakterler, olaylar, mekânlar ve semboller arasındaki ilişkiler, metnin estetik ve tematik bütünlüğünü oluşturur.

3. Sinerjetik Yorumun Edebî Analize Katkıları

Edebî eserlerde bir imge ya da motifin farklı bağlamlarda nasıl anlam kazandığını ve metnin tüm katmanlarına nasıl yayıldığını incelemek mümkündür. Örneğin, bir mitolojik motif, hem metnin felsefi derinliğine katkıda bulunur hem de okuyucunun bireysel yorumuyla yeni anlamlar kazanır.

Sinerjetik teori, edebî metinleri statik bir yapı olarak değil, zaman içinde sürekli evrilen ve yeniden üretilen bir sistem olarak ele alır. Bu sayede, klasik edebiyat eserleri bile modern yöntemlerle yeniden değerlendirilerek yeni yorumlar ortaya konabilir. Sinerjetik yaklaşım, edebî eserlerin incelenmesinde mitoloji, felsefe, kültürel çalışmalar ve tarih gibi disiplinlerden faydalanır. Bu, edebiyatın sadece estetik bir nesne değil, aynı zamanda kültürel ve entelektüel bir sistem olduğunu anlamaya yardımcı olur. Sinerjetik, karmaşık sistemlerin kendini organize etmesi hakkında bir dünya görüşü ve araştırma yöntemidir. Haken, sinerjetiği "etkileşimin bilimi" olarak tanımlar. Sinerjetikanın analiz yöntemleri, doğa bilimlerinin yanı sıra beşerî bilimlerde de uygulanabilir. Y.Knyazeva ve S. Kyrdyumov'un "Sinerjetikanın antropolojik prensibi" makalesinde, bilimin sosio-sinerjetika veya gomo-sinerjetika yolunda ilerlemesi fikirleri yer almaktadır. Araştırmacılara göre, "İnsan kültürüne yaklaşmayı başaran ve buna nasıl yaklaşılacağını bilen sinerjetikaya doğru ilerliyoruz; bu, insan fenomenini tüm farklı tezahürlerinde anlamaya ve sanatsal ile bilimsel yaratıcılığın sınırlarını çözmeye olanak tanımaktadır" (Knyazeva, 1997, s. 70).

Edebiyat anlayışının kendisi karmaşık bir sistemdir ve sadece hayatı tablolarla sunan söz sanatı değildir. Yazar, eser, okuyucu, karakterler dünyası, eserin bütünlüğünü sağlayan en küçük bir öge, bu sistemin içinde yer almaktadır. "Sanatla uğraşan sanatçı, karmaşık bir dünyanın içinde var olur. Onun asıl başarısı, bu karmaşıklığı yaratıcı çalışmalarına ne ölçüde yansıttığı ve bu süreçte temel ilkeleri ile yöntemleri belirleyebilmesidir. Doğru edebiyatında "ikinci imajlar" olarak adlandırılan, karakterlerin karmaşık yapılar içinde birleşmesiyle oluşan poetik yapılar, çok katmanlılık olgusuyla birlikte, mitoloji, din ve felsefenin geleneksel sanatsal yapıdaki konumuyla yakından ilişkilidir" (Məmməd, 1999, ss. 9-10).

Mitik imgeler ve motiflerin edebî metin içinde yer alması, iki farklı sistemin bir araya gelmesini sağlar. Mitin metaforik olmayan, bilgilendirme odaklı doğası, edebî metnin içinde bir ağ yapısı oluşturur. Bu birleşim, mit metniyle edebî metni birbirine geçirir ve kaostan kozmosa dönüşümü gerçekleştirir; bunun temelinde hem uyum hem de geleneğe bağlılık yatar. "Dünyadaki tüm varlıklar, evren enerjisinin etkisi altında evren yasalarına dayandığında uyum meydana gelir. Dünyada karşılıklı etkileşimde bulunarak yeni bir şey ortaya koyan iki ya da daha fazla şey, o zaman uyum yaratır; çünkü yeni oluşan şey, evrenin yasalarına tam uygun bir şekilde mükemmel bir durumda faaliyet gösterir" (Qəşəmoğlu, 2008, s. 82). Mit ve söz sanatının (hem sözlü hem de yazılı edebiyat) karşılıklı etkileşiminde yeni bir sistemin ortaya çıkmasına yol açar. Mitin doğasında bulunan döngüsellik, kendini düzenleme ve onarma işlevi, onun yüzyıllar boyunca varlığını sürdürmesini ve aktarılmasını da sağlar. Konfüçyüs'ün "Eskiye tekrarlayan, yeniyi öğrenir" görüşü, mitin edebî metin içinde yer alması ve kendi varlığını sürdürmesi meselesini de açıklar. Mitin doğasında bulunan bilgilendirme özelliği, genetik özelliklerin aktarılması ve korunması açısından, söz sanatının içinde uyum, ahenk ve düzen çerçevesinde hafıza görevini yerine getirir.

M. Sapronov, sinerjetiği iki ana başlık altında inceler: sinerjetik yöntem ve sinerjetik paradigmadır. İlk bölümde yöntem ve kavramlar ele alınırken, ikinci bölümde ise yeni bir dünya görüşü, meselelerin farklı bir şekilde ortaya konulması ve çözüm yolları ön plana çıkmaktadır (Sapronov, 2002, ss. 159-160). Metin, gelişen bir sinerjik sistem olarak, semiosfer içindeki farklı anlam yapılarının etkileşiminin bir sonucudur. Semiosferin alanında, yazarın metnin her bir özgül parçası son bir versiyon değil, sonsuz sayıda anlamın birleşimidir. Sonuç olarak, yazarın mesajından farklı bir şey üretebilecek bazı çağrışımlar elde eder (Olizko, 2020, s. 1057).

Biz, klasik edebiyat örneğinin analizi temelinde hem sinerjetik yöntemi hem de sinerjetik paradigmaları kullanıyoruz. Nizâmî Gencevî'nin "İskendernâme" mesnevisindeki mitolojik imgeler ve motiflerin yer alması ve bunların sinerjetik sistem yöntemiyle incelenmesi, mit ile edebiyat arasındaki ilişkiyi araştırma açısından da ilgi çekicidir. Sistemli yaklaşımdan söz ederken, bütünlük, büyük-küçük detaylar arasındaki karşılıklı ilişki ve hiyerarşi gibi meseleler ön plana çıkar. Edebî metnin

sinerjetik sistemini oluşturan yapı, yazar-eser-okur bölümüyle birlikte, aynı zamanda gelenek ve gerçek zamanla da bağlantılıdır. Geleneksel unsurların yazarın zamanı ile bütünleşmesi, yazar-eser-okur üçlüsünü yeni bir aşamaya taşır.

4. "İskendernâme"de Mitolojik İmgeler ve Hızır'ın Sinerjetik İşlevi

"İskendernâme" Nizâmî Gencevî'nin "Hamse"sine dahil olan beşinci ve sonuncu mesnevidir. Bu mesnevi, 1200-1203 yılları arasında Farsça yazılmıştır. "İskendernâme" mesnevisi iki kısımdan oluşur, s. birinci kısım "Şerefname", ikinci kısım ise "İkbalname"dir (Musalı, 2021, s. 25).

Şekil 1

Hızır ile İlyas çeşme başında, Nizami Gencevi. Hamse. Berlin Devlet Kütüphanesi, Ms. or. quart. 1665, v. 289 a.

“İskendernâme” içinde yer alan mitolojik imgeler hem batı hem de doğu mitolojilerinin izlerini taşır. Bu eserde, İskender’in hayatı ve fetihleri anlatılırken, farklı kültürel unsurlar birleştirilir ve bu unsurlar aracılığıyla derin anlam katmanları oluşturulur. Eserdeki mitolojik imgeler, tarihsel gerçeklerle birlikte fantastik bir atmosfer yaratır. “İskendernâme”de yer alan mitolojik öğeler, çoğunlukla doğanın, kozmik düzenin ve insanın içsel yolculuğunun sembolleridir. Eserin yazıldığı dönemde, İskender’in kişiliği ve maceraları hem Türk halkının hem de İslam kültürünün anlayışında önemli bir yere sahip olmuştur.

Kur’an-ı Kerîm’de geçen Hızır kıssası, özellikle tasavvuf çevrelerinde büyük bir ilgi görmüştür. Bunun temel nedeni, kıssanın tasavvufun iki önemli ilkesi olan irşad ve ilm-i ledün anlayışını yansıtmasıdır. Kıssada, Allah’ın kendisine Hz. Mûsâ’nın bilemediği bir ilim (ilm-i ledün) verdiği kul olan Hızır, Hz. Mûsâ’ya rehberlik eder. Bu yönüyle kıssa, IX. yüzyıldan itibaren tasavvuf literatüründe özel bir yere sahip olmuş ve tasavvufun ruhuna uygun yorumlarla zenginleştirilmiştir. Bu yorumlarda Hızır, mürşidi; Hz. Mûsâ ise müridi temsil eder. Hızır’ın, abdalların lideri ve en yüksek mürşit olarak konumlandırılması, tasavvufun gelişiminde dönüm noktası olmuştur. Birçok sūfî, Hızır tarafından irşat edildiğini ve onunla sohbet ettiğini dile getirmiştir.

Mutasavvıflar genelde Hızır’ın velî olduğunu kabul etmiş, onu melek ya da peygamber olarak tanımlayan görüşlere itibar etmemişlerdir. Hızır’ın hayatta olduğunu düşünen tasavvuf çevreleri, çeşitli sūfîlerin ve bazen sıradan insanların onu gördüklerini, kendisinden öğüt ve dua aldıklarını anlatan pek çok menkıbe aktarmışlardır. Bu rivayetlerde Hızır’ın yol gösterdiği, yardımcı olduğu ve ism-i a’zamı öğrettiği sıklıkla vurgulanmıştır (Uludağ, 1998, s. 409).

“İskendernâme”de Hızır’ın sinerjetik işlevi, eserdeki mitolojik imgelerle olan bağlantıları açısından dikkat çekicidir. Hızır, İslam kültüründe, efsanevi bir kahraman olarak, ölümsüzlük ve yardımseverlik simgesidir. “İskendernâme”de Hızır, İskender’in rehberi, destekçisi ve bilgelik kaynağı olarak yer alır. Hızır, aslında bir anlamda her iki dünyayı (görünür ve görünmeyen) bağlayan bir figürdür ve onun sinerjetik işlevi, farklı mitolojik ve dini temaları birleştirerek bütünsel bir anlam yaratmaktır.

Hızır’ın işlevi, bireysel olarak İskender’in arayışına rehberlik etmekle sınırlı değildir; aynı zamanda daha geniş bir anlamda, evrensel dengeyi ve halkların kaderini yönlendiren bir rol de üstlenir. Bu bağlamda, Hızır’ın sinerjetik işlevi hem bireysel hem de toplumsal düzeyde dengeyi sağlayan bir güç olarak ortaya çıkar. Eserde, Hızır’ın müdahalesi genellikle, İskender’in zorluklarla karşılaştığı anlarda onu doğru yolda tutması ve ona rehberlik etmesidir.

“İskendernâme”deki mitolojik imgeler ve Hızır’ın sinerjetik işlevi, birbirleriyle etkileşim içinde olan farklı kültürel ve dini unsurları birleştirir. Hızır, İskender’in arayışında yol gösterici olarak hem bireysel hem de evrensel bir denge yaratırken, mitolojik imgeler de bu dengeyi ve yolculuğun anlamını derinleştirir.

“İskendernâme” mesnevisinde mitolojik temeli olan imgeler arasında Hızır’ın yeri ve fonksiyonu, mitin karmaşık sistemi içinde açıklanabilir. Sinerjinin teorik temellerini oluşturan doğrusal olmayanlık, sabit ve kapalı olmama, ayrıca bağlılık ilkeleri temelinde edebî metne dikkat edelim. “İskendernâme” mesnevisinde mitolojik imge, metne geçici bir unsur olarak dahil edilmez. Eserde bilge, yaşlı adam – Hızır – ölümsüzlük suyu gibi mitolojik temelli imgeler; yeraltı dünya, gider gelmez gibi mitolojik mekânlar yer alır. “İskendernâme”de “Hızır’ın Nizâmî’ye öğretileri” ile Hızır’ın statüsü ve fonksiyon özelliklerinin ilk belirtileri görülür. Mitik düşüncede Hızır kültürünün yol gösterme özelliği de yer alır. Bu açıdan mesnevinin başında Hızır’ın şaire öğretileri tesadüfi bir özellik taşımaz (Bâyidî, 2003, s. 154).

*Cismani qulaqla duya bilməyən
Bu sirri mənə Xızır öyrətdi dünən.
Ey tədbirlərimə xas bəndə olan,
Söz qədəhlərimdən dadımlıq alan.
Süsəntək bəndəlik işini atan.
Dirilik suyundan rütubət tutan.
Eşitdim şahları nəzmə çəkərək*

Sözlər yaradırsan axıcı su tək.
 Dəyərsiz sözlərdən uzaq ol bir az,
 Əyri pərdələrdə çalğı çalınmaz.
 Ən incə sözlər tap, olasan dilbər,
 Görünəcə bəyənsin söz bəyənlər (Gəncəvi, 2004, s. 43).

Mesnevinin "İskender dirilik suyu arayışında" bölümünde, mecliste dirilik suyu hakkında bilgi veren yaşlı adamın kimliğinden bahsedilmez, ancak onun cildini değiştiren Hızır olduğu varsayılmaktadır. Bu durum, Hızır'ın mitolojik rolüne ve ona atfedilen yol gösterme, hayat vermek gibi özelliklerine gönderme yapmaktadır. Hızır'ın, farklı şekillerde ortaya çıkabilmesi ve insanlara yardım edebilmesi, mitolojik anlamda onun çok yönlülüğünü ve gücünü pekiştirir.

Məslisdə var idi bir nəfər qoca,
 Danışmaq növbəti ona çatınca,
 Maraqla başladı qoca sözünü,
 Baş əyib, torpağa qoydu üzünü
 "Dünyada zülmətə çatmaz bir diyar,
 O gözəl torpaqda həyat suyu var.
 Ömrünü artırmaz xəzinə, xam mal.
 Yaşamaq istəsən dünya uzununu,
 Get, keçir əlinə həyat suyunu (Gəncəvi, 2004, s. 372).

Bahaddin Ögel, "Türk Mitolojisi" adlı eserinde, Hızır figürü ile İslamiyet öncesi Türk halk düşüncesinde yer alan "gök sakallı, altın sakallı, beyaz sakallı yaşlı adamlar" arasında bir bağ bulunduğunu ifade eder. Bu yaşlı adamlar, mitolojik anlatılarda gökyüzünden ya da kayın ağacından inerek yeni doğmuş bir bebeğe isim veren ya da yürürken sakalının üstüne basarak giden kahramanlar olarak karşımıza çıkar. Ögel, bu figürlerin fonksiyonlarını, "Bu, göklerden geçen, tam bir mitolojik destandır. Dış kültür etkilerinden çok uzaktır." şeklinde değerlendirerek onların Türk mitolojik düşüncesindeki özgülüğüne vurgu yapar (Ögel, 1995, s. 91).

Ögel'in tespitlerine göre, kayın ağacından inen beyaz saçlı yaşlı adam, Türk mitolojisindeki Hızır motifinin en orijinal prototipi olarak kabul edilebilir. Bu görüşü destekleyen ana fikir ise mitik düşüncede kayın ağacının Tanrı ile kul arasında bir köprü işlevi görmesidir. Türk kültüründe kayın ağacının taşıdığı mistik ve kutsal anlam, Hızır figürünün halk arasındaki fonksiyonunun da temelini oluşturur. Kayın ağacı, kutsallığı ve gökyüzüyle olan ilişkisiyle yalnızca bir ağaç olmanın ötesinde, insan ile ilahi olan arasında bir bağ kurar ve bu bağlamda Hızır, bu aracılığın somutlaşmış bir temsilcisi olarak karşımıza çıkar.

Bu bağlamda, Hızır motifinin, İslamiyet öncesi Türk inançlarındaki bu yaşlı adam figürüyle olan bağlantısı, Hızır'ın halk kültüründeki geniş ve köklü işlevini anlamamıza ışık tutar. Türk halk mitolojisinde Hızır, sadece bir bilge ya da yardımsever figür değil, aynı zamanda insanın doğa, evren ve kutsal olanla olan ilişkisinin mitolojik bir yansımasıdır. Bu anlayış, Hızır'ın halk arasında koruyucu, rehber ve destekleyici bir figür olarak kabul edilmesinin kültürel ve tarihsel temellerini oluşturur.

Nizâmî Gencevî, "İskendernâme" adlı mesnevisinde hem İskender'e dair bilinen efsaneleri hem de Türk-İslam düşüncesinin yanı sıra Arap ve Rum (Hristiyan) arkaik inançlarında derin izler bırakan Hızır'ı, sahip olduğu tüm işlevleriyle ayrıntılı bir şekilde tasvir eder. Mesnevide Hızır, su elementiyle olan bağı ve "yeşillik Tanrısı" olarak tanınan yönüyle ön plana çıkar. Nizâmî'nin anlatımında, Hızır'ın su ile ilişkilendirilmesi, onun hayat verici bir unsur olarak suyu simgelemesiyle ilişkilidir. Bu bağlamda, Hızır hem fiziksel anlamda yaşamın kaynağı olan suyun hem de manevi anlamda dirilişin ve yenilenmenin temsilcisidir.

Hızır'ın "yeşillik Tanrısı" olarak görülmesi ise onun doğanın canlılığını, bereketini ve dayanıklılığını simgelemesiyle ilişkilidir. Doğa, Hızır figürü üzerinden hem maddi hem de manevi

boyutta bir enerji ve umut kaynağı olarak tasvir edilir. Yeşillik ve su gibi yaşamı sürdüren unsurların Hızır ile ilişkilendirilmesi, onun kültürel ve mitolojik bağlamdaki geniş işlevselliğini ortaya koyar. Bu durum, Hızır'ın farklı inanç ve kültürlerde ortak bir tema olarak görülmesine de ışık tutar; o, yaşamı yeniden canlandıran, zor durumlarda yardım eden ve umut taşıyan bir imgedir.

Nizâmî Gencevî, Hızır'ın su ve yeşillikle olan bağına işlerken, onun mitolojik rolünün yalnızca bir kahramanlık öyküsüyle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda evrensel bir yaşam ve diriliş sembolü olduğunu vurgular. Hızır'ın bu tasviri, onun doğa ile insan arasında köprü kuran, yaşamın döngüsünü temsil eden bir arketip olduğunu açıkça ortaya koyar. Böylece, Nizâmî'nin Hızır'ı ele alışı, yalnızca bir mitolojik anlatı sunmakla kalmaz, aynı zamanda onun farklı kültürlerdeki yankılarına ve ortak işlevlerine dair derin bir anlayış sağlar.

*Hər quraq bir yerə çatdı İskəndər
Yağışdan yaşıla büründü çöllər.
Xızır iz salmışdı sanki bu yola,
Yainki gedirdi şahla qol-qola (Gəncəvi, 2004, s. 373).*

"İskendernâme"de, Hızır uzak yola çıkanların koruyucusu olma işlevini derinleştirerek devam ettirir. Mesnevinin karanlık dünyasında, İskender Hızır'a yönelir ve ondan hem yol göstericilik hem de ölümsüzlük suyunu bulma konusunda yardım ister. Bu sahne, Hızır'ın mitolojik rolünü yalnızca bilgelik ve rehberlikle sınırlı tutmaz, aynı zamanda insanın varlık yolculuğunda karşılaştığı zorluklarda hayatta kalma mücadelesine destek olan bir kahraman olarak sunar.

Hızır, burada yalnızca fiziksel bir rehber değil, aynı zamanda insanın manevi arayışında ona ışık tutan bir bilge konumundadır. İskender'in Hızır'dan yardım talep etmesi, onun doğaüstü güçlere ve kutsal bir rehber olan inancını gösterir. Bu inanç, İskender'in karşılaştığı bilinmezlikler karşısında tek başına yetersiz kalması ve Hızır'ın ilahi bilgelik ve koruyuculuğuna olan ihtiyacıyla daha da pekişir.

Hızır'ın burada karşımıza çıkan bir diğer önemli yönü, onun "kozmetik denge"yi temsil eden efsanevi bir figür olmasıdır. O, yalnızca bir yol gösterici değil, aynı zamanda kaotik karanlık dünyada düzeni sağlayan bir güçtür. Hızır, İskender'i zorlu yollarında koruyarak hem fiziksel hem de manevi dünyaların uyumunu sağlama işlevi görür. Bu, Hızır'ın efsanevi rolünün doğa ile insan, bilinç ile bilinmezlik arasında bir denge kuran arketipik bir figür olduğunu ortaya koyar.

Ayrıca, Hızır'ın ölümsüzlük suyuyla ilişkilendirilmesi, onun yaşamın sürekliliği ve yeniden doğuşu temsil eden bir sembol olduğunu da vurgular. Bu bağlamda, Hızır sadece bir koruyucu ve bilge değil, aynı zamanda insanın ölümsüzlük ve manevi tamamlanma arayışında bir umut kaynağıdır. Nizâmî, Hızır'ın bu işlevlerini ustalıklı işleyerek, onun evrensel ve zamansız bir figür olarak tasavvur edilmesine katkıda bulunur. Bu tasvir, Hızır'ın mitolojik ve manevi anlamının, farklı kültürlerde ve inanç sistemlerinde neden bu denli güçlü bir şekilde kabul gördüğünü açıklar.

*Söylədi o zaman böyük İskəndər,
Ona rəhbər olsun Xızır peyğəmbər.
Atı Xızıra verdi böyük tacidar,
Bilirdi onda bir aslan qəlbi var.
Verdi ki, bu yolda səyirtsin onu,
Onunla tapsın bu həyat suyunu (Gəncəvi, 2004, s. 379).*

Nizâmî Gencevî'nin, Hızır'ı peygamberlik statüsünde ele alması oldukça dikkat çekicidir. İslam dünyasında Hızır'ın statüsü hakkında tarih boyunca süregelen farklı yorumlar, onun peygamber, kutsal veli ya da melek olduğu yönündeki tartışmaları doğurmuştur. Bu tartışmalar günümüzde de devam etmekte ve Hızır'ın metafizik ve sembolik işlevine dair zengin bir düşünce birikimi sunmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'in Kehf Suresi'nde Hızır'ın adı açıkça geçmese de Musa peygamberle yolculuk eden, yaptığı eylemlerin nedenini sorgulatmayan ve bu eylemlerin hikmetini ancak sonradan açıklayan bir varlık tasvir edilmiştir. Bu varlık, fonksiyonları itibarıyla Hızır ile özdeşleştirilir. Nizâmî Gencevî

de "İskendernâme" adlı eserinde Hızır'ı benzer bir şekilde betimlemiş, onun Musa peygamberle olan ilişkisini ve hikmet dolu eylemlerini edebî bir üslupla yeniden yorumlamıştır. Bu benzerlik hem mitolojik hem de edebî metinlerin taşıdığı iletimsel ve öğretici özellikleri açıkça ortaya koyar.

Nizâmî, Hızır'ı yalnızca bir rehber veya bilge bir figür olarak değil, peygamberlik düzeyinde ilahi bir otoriteyle donatarak tasvir eder. Bu, onun İskender'e rehberlik ettiği sahnelerde açıkça görülür. Hızır, burada yalnızca fiziksel bir yol gösterici değil, aynı zamanda metafizik bilginin taşıyıcısı ve aktarıcısıdır. İslam düşüncesinde Hızır'ın temel özelliklerinden biri olan "ilm-i ledün" (Allah tarafından verilen gizli bilgi), Nizâmî'nin tasvirinde de belirgin bir yer tutar. Musa ile olan kıssadan yola çıkarak, Hızır'ın yaptıklarının insan aklının sınırlarını aşan bir hikmet içerdiği vurgulanır. Bu durum, Hızır'ın ilahi bir plana hizmet ettiğini ve kendi iradesiyle değil, tamamen Allah'ın iradesi doğrultusunda hareket ettiğini gösterir.

Nizâmî'nin Hızır'ı bu şekilde tasvir etmesi, dönemin İslam toplumlarında ona atfedilen yüksek manevi ve sembolik değeri yansıtır. Hızır, burada hem bir peygamber gibi Allah'ın mesajını aktaran hem de bir velî gibi insanları doğru yola yönlendiren bir figürdür. Aynı zamanda, onun Musa'ya ve İskender'e rehberlik etmesi, insanın varoluşsal yolculuğunda karşılaştığı bilinmezlikleri aşmak için ilahi bir rehberle duyduğu ihtiyacı simgeler.

Nizâmî'nin Hızır'ı ele alışı, İslam düşüncesindeki tartışmalı bir figürü edebî bir derinlikle sunarak, onun evrensel ve zamansız bir rehber olarak algılanmasını sağlar. Hızır, Nizâmî'nin metninde yalnızca dini bir figür değil, aynı zamanda insanın akıl ve inanç arasındaki dengesini kurmasına yardımcı olan bir sembol olarak öne çıkar. Bu tasvir, Hızır'ın İslam mitolojisindeki eşsiz yerini ve farklı kültürlerde neden ortak bir arketip olarak kabul edildiğini açık bir şekilde ortaya koyar.

Konfüçyüs'ün "Ben aktarıyorum, kendimden uydurmuyorum" (Grigoryeva, 2008, s. 10) sözü, yaratıcılığın ve düşüncenin yalnızca bireysel bir yetenek ya da özgün bir yenilikten ibaret olmadığını, aksine tarihsel bir sürekliliğin, birikimin ve düzenin parçası olduğunu açıkça ifade eder. Bu ifade, yaratıcı sürecin ve düşüncenin zamana karşı dayanıklılığını, geçmişin bilgi ve değerlerini koruma ve geleceğe aktarma sorumluluğunu da vurgular. Yaratıcılık burada bireysel bir icat değil, geçmişin mirasını anlamak, ondan beslenmek ve onu yeni anlamlarla yeniden üretmek süreci olarak karşımıza çıkar.

Bu bakış açısı, bireyin ya da toplumun tarihsel ve kültürel mirasa bağlılığını, geleneksel bilgilerin ve değerlerin sürekliliğini sağlama çabasını anlamlandırır. Yaratıcı bir faaliyet ya da düşünsel ürün, yalnızca yeni bir şey ortaya koymakla kalmaz, aynı zamanda geçmişten aldığı birikimi geleceğe taşır. Böylece yaratıcılık, geçmişle geleceği birbirine bağlayan bir köprü görevi üstlenir. Bu bağlamda, her yaratıcı sürecin ve düşünsel üretimin özü, geçmişin birikiminden beslenmek ve bu birikimi yeni nesillere anlamlı bir biçimde sunmaktır.

Bu düşünce, Nizâmî Gencevî'nin eserlerinde belirgin bir şekilde görülür. Örneğin, "İskendernâme" mesnevisinde yer alan Hızır, yalnızca mitolojik bir karakter olarak değil, aynı zamanda insanlık tarihinin ve kültürel mirasın bir parçası olarak ele alınır. Nizâmî, Hızır'ın işlevini ve ona atfedilen peygamberlik statüsünü tasvir ederken, geçmişin kadim bilgeliğini yeniden yorumlamış ve bu bilgeliği kendi çağının edebi, kültürel ve düşünsel ihtiyaçlarına uygun bir biçimde yeniden şekillendirmiştir. Hızır, bu tasvirde yalnızca bir rehber ya da bilge bir figür değildir; aynı zamanda insanın zamana direnen manevi ve düşünsel yolculuğunun bir simgesidir.

Konfüçyüs'ün ifade ettiği gibi, "Ben aktarıyorum, kendimden uydurmuyorum" yaklaşımı, Nizâmî'nin Hızır'ı ele alırken kullandığı yöntemle birebir örtüşür. Nizâmî, Hızır'ın mitolojik kökenlerini ve İslam dünyasındaki yorumlarını anlamış, bu birikimi kendi sanat ve düşünce sistemi içinde yeniden işlemiştir. Hızır figürü, geçmişten gelen hikmet dolu bilgiyi temsil ederken, aynı zamanda geleceğe taşınacak bir rehberlik arketipi olarak varlık göstermektedir. Bu durum, yalnızca Hızır'ın değil, Nizâmî'nin yaratıcı düşüncesinin de zamana direnen bir sistemin parçası olduğunu ortaya koyar.

Eğer bireyler ve toplumlar geçmişten gelen bilgiyi anlamaz ve aktarmaya değer bulmazsa, nesiller arası ilişkiden ya da daha geniş anlamda gelenek kavramından söz etmek mümkün olmazdı. Hızır'ın Nizâmî Gencevî'nin eserindeki rolü, bu bağlamda bir süreklilik ve bağlantı sembolüdür. Hızır, geçmişin birikimini geleceğe taşırken, aynı zamanda insanın bilgiye ve hikmete olan bitmeyen arayışını temsil eder. Bu hem bireysel hem de toplumsal düzeyde yaratıcılık ve düşüncenin, tarihsel

bir süreklilik içinde varlığını koruma çabasını gösterir. Dolayısıyla, Hızır'ın işlevi, yalnızca bir mitolojik figürün hikayesinden ibaret değildir; aynı zamanda zamana direnen, kültürler ve nesiller arasında bir bağ kuran bir düşünce sisteminin göstergesidir.

Arkaik düşüncenin izlerini taşıyan mit metinleri, masallar ve efsaneler, aktarıcılık olgusu sayesinde zamana karşı dirençli ve dayanıklı hale gelir. Bu metinler, yalnızca bir hikâye anlatma aracı olmaktan öte, geçmişin bilgeliğini ve kültürel birikimini gelecek kuşaklara taşıyan köprülerdir. Nizâmî Gencevî'nin "İskendernâme" mesnevisinde yer verdiği Hızır ve dirilik suyu efsaneleri, bu aktarıcılık sürecinin önemli örneklerinden birini oluşturur. Eserde, Rumlar ve Araplar arasında asırlardır sözlü kültür yoluyla aktarılan rivayetlerin, Hızır imgesi üzerinden edebî bir düzleme taşındığı görülür. Nizâmî, bu mitolojik imgelerin mahiyetini açıklarken, mit metni ile edebî metin gibi iki karmaşık anlatı sisteminin birleşimini kabul eder ve bu birleşimi sanatsal bir bütünlük içinde işler.

Hızır imgesinin mitolojik katmanıyla sinerjetik analiz metodu arasındaki ilişki de bu bağlamda önemli bir sorunsal olarak ortaya çıkar. Sinerjetik analiz, farklı sistemlerin uyum içinde bir araya gelerek yeni anlamlar ve işlevler oluşturmasını inceler. Bu metodun Hızır'la bağlantısı, mitolojik metinlerin ve bu metinlerde yer alan imgelerin, farklı kültürlerin, inanç sistemlerinin ve anlatı geleneklerinin bir araya gelmesiyle ortaya çıkan sinerjiyi anlamaya olanak sağlar. Hızır'ın efsanevi kimliği, yalnızca bir kültüre ait olmaktan ziyade, çok katmanlı ve farklı zamanların düşünsel birikimlerini içeren bir figürdür. Nizâmî, bu figürü kendi eserinde ele alırken, onu geçmişten geleceğe taşıyan bir sembol olarak konumlandırır.

Bazı kaynaklarda, Hızır'ın bedeninin her beş yüz yılda bir yenilediği ve hastalandığında kendi kendini iyileştirdiğine dair anlatılar da bu mitolojik figürün zaman ve mekânla ilişkisini açıklamak için dikkate değerdir. Bu anlatılar, Hızır'ın yalnızca insanüstü bir varlık olarak değil, aynı zamanda doğanın döngüsellik ve sürekli yenilenme ilkesini temsil eden bir figür olduğunu ortaya koyar. Hızır'ın bu özellikleri, onu hem fiziksel hem de manevi olarak bir sürekliliğin ve yenilenmenin sembolü haline getirir. Nizâmî'nin eserinde Hızır'a atfedilen bu özellikler, onun yalnızca rehberlik eden bir bilge figür olmadığını, aynı zamanda insanlığın varoluşsal yolculuğunda zamanın ötesine geçen bir dayanıklılığı temsil ettiğini gösterir.

Hızır imgesinin bu mitolojik özellikleri, onun edebiyatta ve mitolojideki işlevlerini anlamak için sinerjetik bir perspektif sunar. Mit metni ve edebî metin gibi farklı anlatı sistemlerinin birleşimi, Hızır figürünün çok yönlü yapısını ve farklı kültürler arasındaki ortak bağları açığa çıkarır. Böylece Nizâmî'nin "İskendernâme"sinde Hızır hem bir edebî kahraman hem de insanlık tarihinin ortak bilinçaltından doğan arketipik bir figür olarak karşımıza çıkar. Bu durum, Hızır'ın mitolojik katmanlarının yalnızca kültürel bir miras olmadığını, aynı zamanda kolektif insan düşüncesinin zamana direnen bir yansıması olduğunu ortaya koyar (Averyanov, 2017, s. 198).

Ahmet Yaşar Ocak'ın (2012, s. 90), ifadeleri, Hızır'ın mitolojik düşüncedeki ölüm ve diriliş döngüsüyle olan bağlantısını da açıkça ortaya koyar. Bu özellikler, Hızır'ın zaman ve mekân kavramlarının ötesinde bir varlık olduğunu, sürekli yenilenerek ölüm ve yeniden doğuşu simgelediğini vurgular.

"Hızır gerçek fizyonomisini değiştirebilir, çok farklı simalara ve görünümlere bürünebilme yeteneğine sahiptir. Yaşlı ya da genç bir adam, hatta bir çocuk olabilir. Göz açıp kapanana kadar çok uzak mesafeler katedebilir"

Hızır'ın bu yönü, onun mitolojik bağlamda taşıdığı simgesel değeri daha da derinleştirir. Ölümsüzlük ve yeniden doğuş gibi evrensel temaları temsil eden Hızır, aynı zamanda doğanın döngüsel yapısını ve yaşamın sürekli yenilenme sürecini de yansıtır. Mitolojik düşüncede, Hızır'ın değişken ve çok yönlü kimliği, onun yalnızca bir rehber ya da koruyucu değil, aynı zamanda varoluşun temel döngülerini temsil eden bir figür olduğunu gösterir.

Bu bağlamda, Hızır'ın farklı görünümlere bürünebilme, mekân ve zaman sınırlarını aşma gibi özellikleri, onun evrensel temalarla bağlantısını güçlendirir ve kolektif insan düşüncesindeki ölümsüzlük arayışının sembolü haline getirir. Bu yönüyle Hızır hem bireysel hem de kolektif düzeyde insanlık tarihinin temel varoluşsal sorularına yanıt arayan bir figür olarak karşımıza çıkar.

Dirilik suyunu içmesi ve bu suda yıkanarak ebedi hayata kavuşması, Hızır'ın kendini sürekli yenileme ve yeniden doğma işlevine sahip olduğunu açıkça ortaya koyar. Bununla birlikte, Hızır'ın mitolojik bir figür olarak hem halk inançlarında hem de yazılı edebiyat tarihinin her aşamasında varlık göstermesi, sinerjiliğin "kapalı olmama" ilkesini akla getirir. Farklı zamanlarda, farklı görünümlemlerle ihtiyaç sahiplerinin yardımına yetişmesi, Hızır'ın düz bir çizgide değil, doğrusal olmayan bir hareket yapısına sahip olduğunu vurgular.

Hızır'ın görünümünü değiştirebilmesi, kuş kılığına girmesi, suyun üzerinde yürümesi ve uzun mesafeleri kısa sürede kat edebilmesi gibi özellikler, onun arkaik düşüncenin derin izlerini taşıdığını gösterir. Bu çok yönlü ve dönüştürülebilir doğası, Hızır'ı sadece bir mitolojik figür olarak değil, aynı zamanda farklı kültürel ve tarihsel bağlamlarda yeni anlamlar kazanan dinamik bir sembol haline getirir.

Hızır, bu özellikleriyle "İskendernâme", "Battalname", "Danışmendname", "Dede Korkut", "Saltukname", "Manas Destanı", "Alpamış Destanı", "Aşık Garip", "Eslî ve Kerem", "Tahir ve Zühre" gibi eserlerden başlayarak halk hikâyeleri, masallar, efsaneler, menkıbeler ve şiirlerin önemli bir kahramanına dönüşmüştür. Bu bağlamda, Hızır figürü, farklı anlatı türlerinde yer alarak zamanın ve mekânın sınırlarını aşan evrensel bir sembol niteliği kazanmış; insanlığın kolektif belleğinde yenilik, umut ve rehberlik kavramlarının güçlü bir ifadesi haline gelmiştir (Kurnaz, 1997, s. 411).

Sinerjetik paradigmanın temelinde yer alan açık sistem anlayışı, S. Kurdyumov ve Y. Knyazeva'nın (2005, s. 519) araştırmasında şu şekilde açıklanır:

"Bu tür açık sistemlerde (ortamlarda) gerçekleşen süreçlerin mahiyetini anlamak için, birbirine birleşen ve birbirine nüfuz eden iki ortamı hayal edin (veya kalite açısından farklı iki katmanı). Bir ortamda, ilgilendiğimiz ana süreçler gerçekleşirken, diğer ortam, birincisine bağlı olarak besleyici ve destekleyici bir temel işlevi görür."

Bu açıklama, açık sistemlerin doğasını ve dinamiklerini daha kapsamlı bir şekilde anlamamıza olanak tanır. Sinerjetik yaklaşımda, sistemler birbirini besleyen ve birbirine entegre olan katmanlar şeklinde düşünülür. Bu katmanlar, farklı seviyelerdeki etkileşimler ve geri beslemeler aracılığıyla birbirini etkiler. Birincil ortamda gerçekleşen süreçlerin temel işlevini yerine getirmesi, diğer ortamın onu destekleyici, dönüştürücü ve besleyici bir şekilde tamamlamasıyla güç kazanır.

Açık sistemler, kapalı sistemlerden farklı olarak, dış dünyadan bilgi, enerji veya madde alabilir ve bu süreçler içeriye doğru etkiler yaratabilir. Bu, sistemin evrimine ve içsel dönüşümüne olanak tanır. Örneğin, doğada ekosistemlerin işleyişi ya da sosyal, kültürel yapılar içinde toplumsal etkileşimler, birbiriyle etkileşimde olan farklı sistem katmanları arasındaki dengeyi yansıtan açık sistemlerdir. Bu süreçlerde her iki ortam birbiriyle sürekli bir etkileşim içindedir; biri diğerini dönüştürürken, aynı zamanda yeni katmanlar ve yapılar ortaya çıkar.

Bu sinerjetik etkileşimde, ana sistemdeki değişimler yalnızca içsel dinamiklerle değil, aynı zamanda çevreden gelen besleyici etkileşimlerle de şekillenir. Yani, dışarıdan alınan bilgi, enerji veya kaynaklar, sistemin içsel yapısını ve süreçlerini yeniden şekillendirir. Bu anlayış, evrensel bir bağlamda hem doğal sistemlerde hem de insan yapımı sistemlerde, yeni oluşumların ve çözümlerin nasıl ortaya çıktığını anlamamıza yardımcı olur. Sonuç olarak, açık sistemler, birbirine nüfuz eden, etkileşen ve sürekli olarak evrilen süreçlerle karakterizedir. Bu etkileşim, yalnızca içsel değil, aynı zamanda dışsal faktörlerle beslenen dinamik bir gelişim sürecine yol açar. Sinerjetik anlayış, bu tür sistemlerin karmaşıklığını ve birbirini besleyen yönlerini daha iyi anlamamıza olanak tanır.

Edebî metinlerin sinerjetik bir perspektifle incelenmesi, bir metnin hem bireysel yapısal bileşenlerinin hem de kültürel, tarihsel bağlamdaki daha geniş bir bütünün parçası olarak nasıl etkileşimde bulunduğunu anlamamıza yardımcı olur. Nizâmî Gencevî'nin "İskendernâme" mesnevisi, mitolojik metinlerin edebî bir yapının içinde nasıl dallandığını ve bir bütün haline geldiğini gösteren güçlü bir örnektir. Bu durum, sinerjetik paradigmanın temel kavramlarından olan "açık sistem" fikriyle uyumludur.

Mitolojik metin, edebî eserin içinde farklı temalar, karakterler ve imgeler aracılığıyla gelişir, dallanır ve zamanla sistemin bir parçası olarak bütünleşir. "İskendernâme"de, Hızır gibi mitolojik

figürlerin varlığı hem edebî hem de kültürel düzeyde derinlemesine bir etkileşim yaratır. Mitolojik unsurlar, metnin içindeki anlatıları beslerken, edebî yapı da bu unsurları metaforik bir düzeyde işler. Bu etkileşim, sinerjetik sistemin dinamik ve açık yapısının bir yansımasıdır.

Dissipatif yapıların hatırlanması, bu metinlerin belirli bir düzene veya yapılandırmaya sahip olmadığını, ancak dış etkenlerle etkileşimde bulunarak bir arada varlık gösterdiklerini ortaya koyar. Mitolojik unsurlar, sürekli olarak hareket eder ve dağılır; bu da edebî metnin sisteminin açık olduğunu ve her zaman yeni bağlantılar ve anlamlar üretebileceğini gösterir. Yani, mitolojik metin ve edebî metin birbirine nüfuz eder ve birbirini dönüştürür.

Ayrıca, mitolojik metnin “bilgilendiriciliği” ile edebî metnin “metaforikliği” arasındaki ilişki, iki ortamın nasıl etkileşimde bulunduğunu daha da açıklığa kavuşturur. Mitolojik unsurlar, doğrudan bilgi veren, geçmişin kültürel ve inançsal kodlarını taşıırken; edebî metin, bu unsurları metaforik bir düzeyde işler, onlara anlam derinliği katarken, çeşitli katmanlar ve semboller aracılığıyla evrensel temalar ortaya koyar. Bu, her iki ortamın birbirine nüfuz etmesiyle gerçekleşir.

Sonuç olarak, Nizâmî Gencevî'nin “İskendernâme” mesnevisindeki mitolojik metinlerin edebî metinle birleşmesi, sinerjetik bir düzeyde açık bir sistemin işleyişini gösterir. Bu işleyiş, metnin hem içsel hem de kültürel anlamda sürekli olarak evrimleşen, dışsal etkilerle şekillenen bir yapıya sahip olduğunu gösterir.

Doğrusal olmayanlık, sinerjetik paradigmanın temel unsurlarından biridir ve sistemlerin evriminde birden fazla çözüm yolu olduğunu ifade eder. Bu tür sistemlerde, etkileşimler ve küçük değişiklikler büyük sonuçlar doğurur, dolayısıyla başlangıç koşulları ile sonucun doğrusal bir ilişkisi yoktur. Doğrusal olmayanlık, sistemin karmaşıklığını ve dinamik yapısını yansıtır. Her bir etkileşim, sistemin evrimini farklı yönere taşıyabilir, bu da sistemin sürekli değişen ve çoklu çözüm yollarına sahip olmasına olanak tanır. Sinerjetik bir sistemde, bileşenlerin birbirleriyle etkileşerek yeni yapılar oluşturması, doğrusal olmayan yapıyı daha da karmaşık hale getirir (Курдюмов, 2005, s. 520).

Nizâmî Gencevî'nin “İskendernâme” eserinde, doğrusal olmayanlık kavramı İskender'in karanlığa gitmesi ve dirilik suyu arayışı bağlamında incelenebilir. Bu noktada, doğrusal olmayanlık bir meselenin farklı çözüm yollarının varlığını ve her yolun kendine özgü bir anlam taşımasını ifade eder. Eserde, İskender'in karanlığa gitmesi bir yolculuk olarak tasvir edilir ve bu yolculuk, birkaç farklı çözüm yolunun bulunduğu bir süreç olarak ele alınır. Bu çözüm yolları, İskender hakkında bilinen eski efsanenin üç farklı versiyonunda karşımıza çıkar ve her biri, olayın farklı boyutlarını yansıtır.

Nizâmî Gencevî, İskender'in karanlığa gitmesini yazın ilk günüyle ilişkilendirerek derin bir mitolojik anlam katmaktadır. Türk mitolojik düşüncesine göre yazın ilk günü, yaratılışın başlangıcıdır ve bugün Tanrı'nın dünyayı yaratması, güneşi doğurması, Âdem ve Havva'nın Araf'ta buluşması gibi önemli olaylarla özdeşleşir. Aynı zamanda Nuh'un gemisinin karaya oturduğu gün gibi, bu düşünce geleneksel bir anlayışla nesilden nesile aktarılmış bir inançtır. Nizâmî'nin “İskendernâme” eserinde, yazın ilk günü olarak tasvir edilen bu an, sadece bir başlangıcı değil, aynı zamanda bir yenilenme ve dirilişin simgesidir. Bu, dirilik suyunun ve karanlığa yapılan yolculuğun, aynı zamanda insanın varoluşsal sorularına ve efsanelerin çok katmanlı çözüm yollarına işaret ettiğini gösterir. Bu doğrusal olmayan çözüm yolları, eserin mitolojik derinliğini ve çok boyutlu anlatımını vurgular.

“Baharın gelişi ve yeni yılın karşılanması merasimi, mito-poetik düşüncede kaostan kozmosa geçişin güçlü bir simgesidir. Bu ritüel, yalnızca doğanın yeniden canlanışını değil, aynı zamanda evrensel düzenin yeniden kurulmasını da ifade eder. Bu süreçte zaman ve mekân, sıradan akışlarından koparak ‘şimdi’den ‘geçmişe’ – yaratılışın ilk çağlarına – sembolik bir dönüş yapar. Böylece ritüel, yalnızca bir kutlama değil, bir varoluş döngüsünün yeniden başlatılması anlamına gelir (Beydili, 2003, s. 278).

Mitopoetik düşünceye göre, bu tür ritüellerde zamanın doğrusal akışından uzaklaşılır ve mitolojik “başlangıç zamanı” yeniden yaşanır. Yaratılışın ilk anlarını temsil eden bu döneme döndüğünde, zaman ve mekânın başlangıç noktaları birbiriyle örtüşür. Ancak bu kutsal döngünün tamamlanabilmesi için ritüelin belirli unsurlarının yerine getirilmesi gerekir. Özellikle dünyanın merkezi ve yaratılışın başlangıç noktası ritüel boyunca yeniden tanımlanır. Bu, evrenin hem fiziksel hem de metafizik anlamda yeniden düzenlenmesi, kaosun kozmos haline dönüştürülmesi için gereklidir.

Bahar ritüellerinin bu derin anlamı, doğanın döngüsel düzenine uyum sağlamanın ötesine geçer. İnsanların kolektif bilinçaltında düzeni simgeleyen yaratılış anını canlandırarak, bireysel ve toplumsal varoluşun yeniden düzenlenmesine olanak tanır. Bu bağlamda, kaostan kozmosa geçiş sadece evrensel bir düzenin yeniden inşası değil, aynı zamanda insanın kendisiyle, toplumla ve evrenle olan bağlarının yenilenmesi anlamına gelir.

Eserde İskender, yazın ilk gününde çıktığı seyahatte, Hızır Peygamber'in onlara yol göstermesini ve dirilik suyunu bulmalarını diler. Ritüel içeriğe sahip Hızır Nebi ve Hıdırellez inancı, Hızır figürü çerçevesinde şekillenmiş ve Türk halklarında baharın gelişine doğrudan bağlanmış bir inanç sistemini yansıtır. Hızır, bolluk, bereket ve yaşamın yeniden canlanmasının sembolü olarak karşımıza çıkar.

Bu inanç sistemiyle bağlantılı olarak, "Kosa-kosa" (Nevruz Bayramında oynanan oyun) gibi ritüel kökenli oyunlar, Hızır Nebi günlerinde gerçekleştirilmiştir. Nevruz Bayramı günlerinde, baharın gelişini kutlamak amacıyla oynanan bu oyun, kışın ölümü ve yazın gelişi temasını mizahi bir şekilde canlandırır. Aynı zamanda, doğanın döngüsel yenilenmesini, yaşamın sürekliliğini ve evrensel düzenin yeniden kurulmasını temsil eder.

Bu oyun, mitolojik sembolizmin zenginliğiyle dikkat çeker. Kosa-kosa, yalnızca bir halk eğlencesi değil, aynı zamanda ritüel bir anlatıdır. Oyunda kış, yaşlı ve güçsüz bir figürle temsil edilirken, bahar ve yaz genç ve dinamik karakterlerle sembolize edilir. Bu semboller, doğanın ölümden yeniden dirilişe geçtiği döngüyü anlatır. Hızır'ın, bu döngüde yol gösterici ve yaşam kaynağı olarak yer alması, onun Türk halk inanışlarında neden bu kadar merkezi bir figür olduğunu açıklar.

Hızır inancı ve onun etrafında şekillenen ritüeller hem baharın gelişi hem de yaşamın sürekliliği temasını işleyen derin mitolojik ve kültürel katmanlara sahiptir. Bu inanç, Nevruz gibi mevsimsel dönüşüm ritüelleriyle birleşerek, Türk halk kültürünün kolektif hafızasında anlamlı bir yer edinmiştir (Beydili, 2003, s. 156).

Nizâmî Gencevî, eserlerinde Hızır figürünü yalnızca su elementi ve yeraltı dünyasıyla ilişkilendirmekle kalmaz, aynı zamanda onun peygamberlik statüsünü ve manevi rehber rolünü de derin bir şekilde ele alır. Özellikle "İskendernâme" eserindeki "İskender'in karanlığa gitmesi" bölümü, bu temaların çarpıcı bir şekilde işlendiği bir anlatıdır. Hızır, burada hem fiziksel hem de metafizik anlamda yol gösteren bir figür olarak karşımıza çıkar. Onun rehberliğinde İskender, bilinmeyene doğru yolculuk eder; bu, yalnızca coğrafi bir keşif değil, aynı zamanda içsel bir aydınlanma ve varoluşsal bir arayışın metaforudur.

Hızır'ın su elementiyle olan ilişkisi, suyun yaşamın kaynağı ve yenilenmenin sembolü olmasıyla doğrudan bağlantılıdır. Su, burada yalnızca fiziksel bir unsur değil, aynı zamanda bilgeliğin, maneviyatın ve ölümsüzlüğün kaynağıdır. Hızır'ın dirilik suyuna ulaşmayı mümkün kılan bir figür olarak konumlanması, onun yaratıcı ve dönüştürücü gücünü vurgular. Yeraltı dünyasıyla olan bağlantısı ise ölüm ve yeniden doğuş döngüsünü, karanlıktan aydınlığa geçişi temsil eder. Bu bağlamda Hızır hem maddî hem de manevi dünyaları birleştiren bir köprü görevi görür.

Nizâmî Gencevî, Hızır'ı yalnızca mitolojik bir figür olarak değil, aynı zamanda ilahi hikmetin ve Tanrısal bilginin taşıyıcısı olarak resmeder. "İskender'in karanlığa gitmesi" bölümü, Hızır'ın rehberliğinde gerçekleşen bu yolculuğun insanın bilinmeyene olan özlemini ve hakikati arayışını simgelediği bir sahne olarak öne çıkar. İskender'in bu yolculuk sırasında hem fiziksel sınırları aşması hem de ruhsal bir dönüşüm geçirmesi, Hızır'ın peygamberlik statüsü ve bilgeliğin sunan doğasıyla ilişkilendirilir.

Nizâmî Gencevî'nin eserlerinde Hızır, çok katmanlı bir sembol olarak hem doğa unsurlarına hem de manevi boyutlara atıfta bulunur. Hızır hem diriliğin hem de sonsuz bilgeliğin temsilcisidir ve Nizâmî'nin evreninde, insanoğlunun bilinmeyene yolculuğunun ve hakikate ulaşma çabasının kilit figürlerinden biridir.

Çimānlar bu duru, saf çeşmələrdə

Gərəkdir üzünə çəksin bir pərdə (Gəncəvi, 2004, s. 379).

Mısralarda adı geçmese de Hızır'a atıfta bulunulduğu anlaşılmaktadır. Bu öge, Hızır'ın kutsallığının bir işareti olarak değerlendirilebilir. Halk, Hızır'ı peygamber olarak kabul eder. Onun, genellikle Hızır aleyhisselam, Hızır Nebi veya Hızır peygamber olarak anılması, bu inancın bir tezahürüdür. Uzun yıllar halkın mitolojik düşüncesinde kendine yer edinmiş Hızır ya da Hıdır – İlyas ile ilgili görüşler, Sovyetler döneminde de varlığını sürdürmüştür. Hıdır Nebi adıyla bilinen törenlerde halk, genetik hafızasında yer etmiş, geçmişini bugüne bağlayan tüm detaylara sadık kalmıştır. Son yıllarda özgürlüğüne kavuşan Laçın ilçe merkezinin Cağazur köyü sakini İsayev Bekir Şahmar oğlu'nun (1945-2022) ifadesine göre, Hıdır-Nebi bayramında köyün gençleri kapı kapı dolaşarak bayram hediyelerini alırlarmış. Daha sonra köyün gençleri, çocuğu olmayan bir evde toplanıp topladıkları yiyecekleri pişirirlermiş. Bu şekilde, çocuk sesi gelmeyen evler neşelenmiş olurmuş.

Nizâmî Gencevî de dirilik suyundan içenlerin yüzüne perde veya peçe örtülmesini bu açıdan değerlendirir. Mitolojik düşüncede, Hızır ile birlikte İlyas da dirilik suyundan içer. Müslüman dini görüşlerinde İlyas, Hristiyanlarda İlya olarak bilinen kutsal kişinin peygamberlik statüsü kesin bir şekilde kabul edilse de Hızır ile ilgili görüşler çeşitlilik gösterir. "Türk Tanrıçılığında peygamberlik anlayışı olmadığı için Hızır/Hıdır'ın da peygamber statüsüne sahip olduğunu düşünmek aslında tanrıçılık anlayışlarıyla bir çelişki oluşturur. Bu bağlamda, koruyucu (hami) ruh olan Hızır, Türk etnik-kültürel geleneğinde "evliya" veya "eren" kavramıyla ifade edilen mitolojik varlıkların ölçülerine daha uygun düşmektedir" (Beydili, 2007, s. 156). Hızır'ın su unsuru ile bağlantısı, eserde en ince ayrıntılarına kadar işlenmiştir. Geçtiği yerlerin yeşile bürünmesi, peygamberlik statüsü, karanlık dünyada dirilik suyunu bulması, İskender'in hayat suyundan içemeyeceğini hissetmesi ve su gibi gözden kaybolması, eski rivayetlerde anlatıldığı ve dini metinlerdeki motifin korunduğu bir biçimde sunulmuştur. Su mitolojisinin ilk yaratılışla bağlantısı ve doğası gereği kaosun özelliklerini taşıması, dirilik suyunun da karanlık dünyada bulunması ve ebedi hayat vermesi, mesnevi içerisinde yer alır.

Suyun yapısının doğadaki karmaşık sistemlerin evrimi ve konfigürasyonu için temel bir role sahip olması, edebî metnin karmaşık yapısı içinde mitolojik düşünceden gelen öğeler ve motifler arasında bir paralellik olduğunu düşündürür. Nizâmî Gencevî, dirilik suyuyla ilgili ikinci hikâyede, Rumlu ravilerin anlattığı Hızır ve İlyas peygamberin yolculuğuna değinir. Bu hikâyenin, Musa peygamberin Hızır ile buluşması ve ondan ledünnü ilmi öğrenme arzusundan bahseden bir varyantı da bulunmaktadır.

Mesnevîde balığın dirilmesi, dirilik suyunun yerini işaret ederek metaforik olarak hayatın ve ölümsüzlüğün başlangıç noktasını simgeler. İkinci örnekte ise Hızır'ın nerede bulunacağına dair ipuçları verilir. Nizâmî Gencevî, dirilik ya da hayat suyu hakkındaki Arap hikâyelerine dayanarak, Hızır ve İlyas'ın mitolojik işlevlerini ve buldukları mekânı ustalıklı esere yansıtır.

Nizâmî, Hızır ve İlyas'ı yalnızca suyun koruyucusu veya ölümsüzlüğün araçları olarak tasvir etmekle kalmaz; aynı zamanda onların daha derin manevi ve mitolojik işlevlerini öne çıkarır. Hızır, bu bağlamda hem fiziksel hem de metafizik dünyaları birleştiren bir figür olarak sunulur. Dirilik suyunun bulunduğu mekân ise sadece coğrafi bir nokta değil, aynı zamanda yaşamın anlamını ve hikmetin derinliğini temsil eden bir yerdir.

Nizâmî'nin eserinde Hızır ve İlyas'ın mitolojik tasviri, onların eski inanç sistemlerindeki ilahi bilgelik ve rehberlik rollerini canlandırır. Hızır, su elementiyile ilişkilendirilerek yaşamın sürekliliğini, yenilenmeyi ve yeniden doğuşu ifade eder. Aynı zamanda bu figür, yeraltı dünyası ve ölümden sonraki hayatla bağlantı kurarak yaşam ve ölüm arasındaki döngüyü simgeler.

Sanatçının anlatıcı rolünü üstlenmesi ve etnik-kültürel sisteme dayalı betimlemelerden yararlanması, eserinin zengin kültürel ve mito-poetik katmanlarla şekillendiğini gösterir. Nizâmî Gencevî'nin dirilik suyu ve Hızır üzerine yaptığı tasvirler, sadece geçmiş inanç sistemlerine işaret etmekle kalmaz; aynı zamanda bu temayı evrenselleştirerek insanlığın varoluş ve bilgelik arayışını evrensel bir bakış açısıyla sunar. Nizâmî Gencevî eserlerinde hem yerel hem de evrensel inançları bir araya getirerek Hızır ve İlyas figürlerini insan yaşamının manevi yolculuğunda merkezi bir konuma yerleştirir. Bu yaklaşım, onun edebî üslubunun çok katmanlı ve derin anlamlar taşıdığını ortaya koyar.

Edebî metne sinerjik sistem yöntemiyle yaklaşım genellikle modern edebiyat örnekleri üzerinden yapılmaktadır. En yeni edebiyatta anlatının doğrusal değil, çok yönlü bir yapıya sahip

olması ve parçalanmışlığın ön plana çıkması, edebî metnin modellenmesinde ve aynı zamanda analiz yöntemlerinde farklı bir yol izlenmesine olanak tanır. Aynı analiz yöntemiyle klasik edebiyat örneklerini de açıklamak mümkün değildir denemez.

N.V. Poddubniy, sinerjinin çoğu zaman dar bir çerçevede teorik fiziğin belirli bir alanı olarak ele alındığını, ancak konuya daha geniş bir perspektiften yaklaşıldığında, sinerjinin genel bir bilimsel metodoloji ya da hatta kültürün metodolojisi ve yeni bir dünya görüşünün temeli olarak görülebileceğini belirtmektedir.

Edebiyatın mit ile birleşmesi, mitolojik figür ve motiflerin metin içerisinde bir ağ oluşturması ya da dağılılabir bir yapı (dissipatif yapı) oluşturması, iki ayrı alanın birleşerek karmaşık bir sistem yaratmasına neden olur.

Bu karmaşık sistem içerisinde mitin özünü koruma ve kendini organize etme işlevi, bellekle bağlantılı olup evrim sürecinin bir parçası haline gelir. Mitlerin özünde kutsallığını muhafaza eden, aktarım yeteneğiyle her bir etnosun etnik-kültürel sistemini belirleyen unsurlar, edebî metinleri besleme gücüyle öne çıkar. Mitin döngüsellığı, bin yıllardır kendini koruyup saklayabilmesi ve böylelikle geleneğin aktarım işlevini yerine getirmesi, onun hem doğayla uyumunu hem de etnik-kültürel sistemin kodlarını taşıyıcı işlevini açıklar.

Bu açıdan, mit olgusuna veya onun edebî metnin tüm yapısal katmanlarına dağılmasına sinerjik analiz yöntemiyle yaklaşmak, edebiyat biliminin bir kıskançlığı değil, yeni öğretim ve metodolojilerin uyumlu bir şekilde uygulanmasıdır.

Sonuç

Hızır figürü, İskendernâme'de yalnızca geçici bir mitolojik unsur değil, aynı zamanda eserin felsefi ve estetik yapısının ayrılmaz bir parçası olarak sunulmuştur. Onun rehberlik ve bilgelik işlevleri, metnin genel anlamını zenginleştiren temel unsurlar arasında yer almaktadır. Hızır'ın ölümsüzlük, bilgelik ve diriliş gibi mitolojik özellikleri, disiplinler arası bir yaklaşımla ele alınmış; bu unsurların yalnızca edebî değil, aynı zamanda kültürel bağlamdaki işlevleri de incelenmiştir.

Hızır, kendine özgü, doğrusal olmayan bir yapıya sahip bir figür olarak belirlenmiştir. Metin boyunca hem fiziksel hem de metafizik dünyalar arasında bir köprü işlevi görmektedir. Bu yönleriyle Hızır, disiplinler arası yöntemlerle analiz edildiğinde daha net ve derinlemesine anlaşılabilir. Mitolojik imgeler, metnin tüm katmanlarına yayılmış olup, karşılıklı etkileşim içerisinde dinamik bir yapı oluşturmuştur. Hızır'ın metin içindeki varlığı, bu imgeler arasındaki bağlantıları güçlendiren merkezî bir odak noktası niteliğindedir.

Türk halk inançları ve İslam tasavvuf geleneğinden beslenen Hızır figürü, metinde evrensel bir bağlamda yeniden yorumlanmıştır. Bu durum, onun yalnızca belirli bir kültüre ait olmadığını; farklı kültürler ve inanç sistemleri arasında ortak bir bağ kurduğunu ortaya koymaktadır. Hızır figürü, sinerjetik bir sistemin açık yapısını yansıtan, dış etkenlerle sürekli etkileşim hâlinde olan ve bu süreçte yeniden şekillenen dinamik bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Bu yaklaşım, metnin disiplinler arası bir analizle daha kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını mümkün kılmıştır.

Hızır, yalnızca bireysel manevi yolculukların rehberi değil, aynı zamanda toplumsal düzenin ve dengenin sağlanmasında da rol oynayan bir figür olarak tasvir edilmiştir. Bu bağlamda, onun insanın varoluşsal arayışında ve toplumsal dönüşümlerde üstlendiği işlev ön plana çıkarılmıştır. Mitolojik metin ile edebî metin arasında bütünsel bir etkileşim kurulmuş; mit unsurları metaforik düzlemde işlenerek yeni anlam ve semboller yaratılmıştır. Bu durum, metnin hem estetik hem de kültürel derinliğini artıran önemli bir unsur olarak değerlendirilmelidir.

Kaynaklar / References

- Akimova, M. V., Pil'shchikov, I. A., Shapir, M. I. (2006). Metodologiya Tochnoqo Literaturovedeniya, s. Izbrannyye Trudy Po Teory Literatury. Yazyki Slavyanskikh Kul'tur.
- Aytmatov, Ch., & Ikeda, D. (1994). Oda Vechnogo Dukha. Progress, Litera.
- Averyanov, Y. A. (2017). Kult Khızra-İlyasa sredi turetskih sufiya. İV RAN.
- Bəydili, C. (2003). Türk Mifoloji Sözlüyü. Elm.
- Bəydili, C. (2007). Türk Mifoloji Obrazlar Sistemi: Struktur və Funksiya. Mütərcim.
- Grigoryeva, T. N. (2002). Sinergeticheskaya Model Yaponskoy Kultury. Synergeticheskaya Paradigma. Nelineynoe Myshlenie V Nauke I Iskusstve. M., Progress-Traditsiya. <http://spkurdyumov.ru/art/sinergeticheskaya-model-yaponskoy-kultury/>
- Grigoryeva, T. P. (2008). Yaponiya Put' Serdtsa. Kulturnyy Tsentr "Novyy Akropol". <https://www.litres.ru/tatyana-grigoreva/yaponiya-put-serdca/chitat-onlayn/>
- Haken, G. (2003). Secrets of Nature. Synergetics, s. The Science of Interaction. Izhevsk.
- Knyazeva, E. N., Kurdyumov, S. P. (1997). Antropnyy Printsip V Sinerjetike. Voprosy filosofii, 3, 70.
- Kurdyumov, S. P., Knyazeva, E. N. (2005). Sinergeticheskaya Paradigma. Osnovnye Ponyatiya V Kontekste Istorii Kul'tury. Tvorcheskoe Nasledie Semi Rerikh V Dialogue Kultur, s. Filosofskie Aspekty Osmysleniya. Sb. Nauch. Trudov. Tekhnoprint, ss. 518-573.
- Kurdyumov, S. P., Knyazeva, E. N. (2000). Zhizn' nezhivogo s tochkı zreniya sinerjetiki. Sinerjetika. Trudy seminar. M., s. MGU.
- Kurnaz, C. (1997). "Hızır", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 17, ss. 411-412.
- Lotman, Y. (1967). Literaturovedenie dolzhno byt' naukoy. Voprosy literatury, (1), 90.
- Mamonova, N., Olizko, N., Samkova, M., Olizko, N. (2020). Semiotic and synergetic methods of text analysis. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences EpSBS, 10th International Conference "Word, Utterance, Text, s. Cognitive, Pragmatic and Cultural Aspects", pp. 1056-1063. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.08.123>
- Məmmədov, X. (2007). Qurdum ki, izim qala...
- Məmmədov, X. C., Əmiraslanov, İ. R., Nəcəfov, H. N., Mürsəlov, A. A. (1981). Naxışların yaddaşı. Azerbaijan State Publishing House.
- Məmməd, T. (1999). XX Əsr Azərbaycan Dramaturgiyasının Poetikası. Elm.
- Musalı, V. (2021). O Miniaturakh Odnoy Berlinskoy Rukopisi «Khamse» Nizami Gyandzhevi. *Nauka İ Khudozhestvennoe Obrazovanie v Sovremennom Obshchestve, s. Aktual'nye Voprosy İ Innovatsionnye İssledovaniya. Mezhdunarodnaya Nauchnaya Onlayn Konferentsiya* ss. 25-30.
- Nizâmî Gəncəvi. (2004). İskəndərnamə. Şərəfnamə. Lider.
- Nizami Gencevi. Hamse. Berlin Devlet Kütüphanesi, Ms. or. quart. 1665, v. 289 a.
- Ocak, A. Y. (2012). İslam-Türk inançlarında Hızır Kültü. Kabalıcı Yayınları.
- Olizko, N., Mamonova, N., Samkova, M., Olizko, N. (2020). Semiotic And Synergetic Methods Of Text Analysis. WUT 2020. 10th International Conference "Word, Utterance, Text, s. Cognitive, Pragmatic and Cultural Aspects". European Proceedings of Social and Behavioural Sciences EpSBS, 1056-1063. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.08.123>
- Qəşəmoğlu, Ə. (2008). Sosial İdarəetmənin Fəlsəfi, Sosioloji Problemləri. Ahəngyol elminə giriş. Səda nəşriyyatı.
- Sapronov, M. V. (2002). Sinergeticheskiy Podkhod V İstoricheskikh İssledovaniyakh, s. Novye Vozmozhnosti İ Trudnosti Primeneniya. Obshchestvennye Nauki İ Sovremennost', 4, 159-160.

- Shapir, M. I. (2006). Metodologiya Tochnogo Literaturovedeniya, s. Izbrannyye Trudy Po Teory Literatury. Yazyki Slavyanskhikh Kul'tur.
- Sobchuk, O. (2015). Nomoticheskoe Literaturovedenie, s. Punktirnyy Nabrosok. Novoe Literaturnoe Obozrenie 132 (2), 102-114.
- Yarkho, B. I. (2006). Metodologiya Tochnogo Literaturovedeniya, s. Izbrannyye Trudy Po Teory Literatury (M. V. Akimova, I. A. Pil'shchikov, & M. I. Shapir, Eds.). Yazyki slavyanskhikh kultur.